

Айталиева Т.К.

«МАНАС» ЭПОСУНДА АЯРЛАРДЫН СҮРӨТТӨЛҮШҮ

Айталиева Т.К.

ОПИСАНИЕ КОЛДУНОВ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Т. Aytalieva

DESCRIPTION OF WIZARDS IN THE EPOS «MANAS»

УДК: 398

“Манас” эпосунда аярлар жөнүндө көп айтылат. Аярлар өздөрүнүн сыйкырлары менен өздөрүнүн башкаруучуларына жардам беришип, аларды ар кандай кыйын учурлардан чыгарып кетишет. Мисалга ала турган болсок, Текес кандын аяры душман келе турган жолдогу бак-дарак, өсүмдүктөрдүн баарын аскерге айландырып, аны көргөн кыргыз жоокерлери кайра кайтып кетүү тууралуу ойлоно башташат. Аярлар менен катар эле алардын иш-аракеттерин алдын ала билген жана эмне кылып аларды жеңип чыгуунун жолун билген адамдар да бар. Аярлар менен аярлардын кармашы, алардын түрлүү айла-амал колдонуулары жана алардын бири-бири менен күч сынашуусу абдан кызыктуу сүрөттөлгөн. Эпостогу сыйкырчы аярлар кадимки адамдардан айырмаланып, өзгөчө айла-амалга эгедер. Чыгарманын сюжетиндеги сыйкырдуу сүрөттөөлөр жомоктук-фантастикалык мотивдер менен байланышкан. С.Орозбаковдун вариантында аярлардын көп кездешиши айтуучунун өзүнүн вариантында жомоктук-фантастикалык сүрөттөөлөрдү абдан көп колдонгондугу жана чыгармачылык фантазиясынын абдан байлыгы менен түшүндүрүлөт деп айтууга болот. Эпостун башка варианттарын карап көргөндө, С.Орозбаковдун вариантындагыдай жомоктук-фантастикалык өзгөчө сүрөттөөлөр салыштырмалуу сейрек.

Негизги сөздөр: аяр, жомок, фантастика, каарман, сыйкыр, амалдуу.

В эпосе “Манас” много описывается о колдунах. Колдуны своим волшебством помогают своих правителей в разных ситуациях. Например колдун Текес хана Култан может всех деревьев и растений на дороге врага превратить на несметную войск. Ещё есть колдуны которые знают своего противника колдуна, борятся друг с другом используя разные способы. Колдуны в эпосе различаются от обычных людей и у них есть свои особенности. Волшебные описания связаны с сказочно-фантастическим мотивом в сюжете произведения. В варианте С.Орозбакова много описываются колдунов, это связано творчеством манасчи. Он в своём варианте много использует сказочно-фантастических мотивов и эта объясняется богатством творческой фантазии. В других вариантах, кроме варианта С. Орозбакова сказочно-фантастических описаний сравнительно мало.

Ключевые слова: колдун, сказка, фантастика, герой, волшебство, хитрый.

The epic “Manas” describes a lot about sorcerers. Sorcerers with their magic help their rulers in different situations. For example, the sorcerer Tekes Khan Kultan can turn all the trees and plants on the enemy’s road into countless troops. There are also sorcerers who know their enemy sorcerer, fight each other using different methods in another way. The sorcerers in the epic differ from ordinary people and they have their own characteristics. S. Orozbakov’s version describes a lot of sorcerers, this is due to the creativity of the manaschi. In his version, he uses a lot of fairy-tale-fantastic motifs and this is explained by the richness of creative imagination.

Key words: sorcerer, fairy tale, fantasy, hero, magic, cunning

«Манас» эпосунун көлөмү барандуу болгондуктан, чыгарманын сюжетине көңүл бурганда атайын бөлүп алып, изилдей турган учурлар бар. Эпостогу аярлар тууралуу баяндоолор да изилдөөнү талап кылат. Макалада С.Орозбаковдун вариантындагы айрым аярлар тууралуу маалыматтар берилди. Сыйкырчылар же аярлар тууралуу түшүнүктөр дүйнөнүн бардык элдеринде кездеше тургандыгы жөнүндө профессор О. Христофорова өзүнүн “Колдуны и жертвы. Антропология колдовства в современной России” аттуу эмгегинде токтолуп, бул түшүнүктүн коомдун ар кандай шарттарында колдонулуу өзгөчөлүгүнө токтолгон [1].

“Постоянное стремление колдуна портить людей в мифологических рассказах объясняют особенностями его характера-злостью, мстительностью, завистливостью и другое, что проявляется прежде всего на уровне отношений в повседневности” [2].

“Чаще всего в произведениях мифологической прозы колдун характеризуется как злой. Злость – его постоянное качество, описанное в заговорных текстах: «злой лихой человек колдун, колдуница». «Злой» – емкое, многозначное понятие; оно характеризует различные стороны личности «знающего». Сопоставление слов со знанием «зло» в слове В.И. Даля указывает близость многих слов: зло - худое, лихое, плохое, лютное, жестокое и другое” [3].

Кошойдун Жаангер кожонун өтүнүчү менен Кырмузга каршы аттанышында:

Алиги Кошой балбаны,
Кырмуз канга барууга,
Даярданып калганы,
Алда берген багы бар,
Алиги Кошой балбандын,
Аярлыгы дагы бар.
Кылымга салган убара,
Кытайча болду дубана.

Анын жолго чыга турганы жөнүндө аялы Арууке билет да күйөөсүнө алдыда боло турган нерселер тууралуу айтат. Бул жомоктук мотивде сүрөттөлүп берилген деп айтсак болот. Себеби, Кошойдун аялы Арууке бардык нерселерди алдын-ала билип, кайсы учурда эмне кылуу керектиги тууралуу айтат. Арууке көзү ачыкпы же көп адамдардан угуп жүрүп, ой жү-

гүртүп, кандай учурда эмне кылуу керектигин билип калганбы? Негизинен эле “Манас” эпосу баштаган эпостордон тартып, кенже эпостордо, жөө жомоктордо боло турган нерселерди алдын ала сезген жана эмне кылуу керектигин айткан каармандар бар. (Каныкей, Айганыш, Акыл Карачач ж.б). Каармандар боло турган нерсени алдын ала түшүндө көрүшөт. Же кандай аракеттин арты эмне менен бүтөрүн акыл калчап билишет. Аярлар деген түшүнүктүн өзү мифтик түшүнүк деп айтууга болот.

Кошой Мангунт деген жерден өткөнүндө 8-9 жаштагы жыпжылаңач башы бар, жылаңаяк, жылаңбаш, көйнөгү жок жылаңач, бала келип калат да “Чүкөң болсо бергин” - деп жоболонго салат. Атындын чылбырына кол сунат, чылбырыңа колу тийип кетсе, аты-тонуң баары күйүп жанып кетет, сака, чүкөдөн арбын алып ал, аз болгондо бир чейрек камдап ал, андан ары өткөнүндө, аккан дайра сууга кез келесин, ар тарабы там болот. Оокат кылып өзүнчө, басып жүргөн жандар болот. Этегине тезек терген, колунда кумганы бар бир аял астыңдан чыгат. Ал сенден тарамыш сурайт. Ал аял жөнөкөй аял эмес аяр аял. Адырга чыгып кийик ат. Алты күнү күтүп жатып, адырдан аркар атып, тарамыш жыйып ал да оолакта туруп бере бер. Кумганына колун тийсе, жарты көлдүн суусу бар. Ал сууну төгүп жиберсе, көлдөн чыга албай белиң бүктөлөт. Ушул нерсени унутпа деп алдын ала эскертет. Арууке Кошойго алдынан эки аярдын чыга турганын айтып, алардын көздөгөнү эмне экенин жана аларды кантип жеңүү керектигин түшүндүрүп берди. Арууке Кошой аярга жол көрсөтүүчү акылман аял катары сүрөттөлүп берилет. Ал күйөөсүнө алдыда кездешүүчү аярлар жөнүндө жана андан кантип кутулуунун жолдорун үйрөтөт. Кошой анын айткандарынын баарын так аткарып, аярларды жеңип алат. Эгерде Кошой баатырдын Кырмузшаанын аярлары менен болгон окуясын өзүнчө бөлүп алып талдоого алсак өзүнчө бир чакан жомоктун сюжетин талдоого алгандай болосун. Аруукенин Кошойго алдыда боло турган окуялар жөнүндө айтканы экспозициянын милдетин аткарат. Себеби, мында Күңгөй аяр менен Кубангер аяр тууралуу алгачкы маалыматтар берилет. Окуянын өнүгүшүндө аярлар Кошойго Арууке айткандай болуп жолугат, ушул чакан окуянын да сүрөттөлүшүндө да өзүнчө бир сюжеттин элементтери бар деп айтууга болот. Кошой баатырдын Күңгөй аярга жолугуусун сүрөттөөдө төмөнкүлөгө токтолууга болот. Кошой отуз аркар, беш кулжаны атып алып, тарамышын, сака, чүкөсүн артып алып жолго чыгат. Ал көп жерлерди басып өтүп, калдайган калаага келет. Көчөдө көп балдар ойноп жүрүшөт. Алар Кошой баатырды думана деп ойлошуп, мазакташып күлүшөт. Кере түштүк баргандан кийин алдынан жылаңач бала чыгып калат. Кере түштүк жол К.К. Юдахиндин сөздүгүндө жолго чыккан жолоочу таң аткандан түшкө чейинки убакытта

басып өтө турган жолду билдирет [377-б.]. Ошентип Кошой аяр менен Күңгөй аярдын тиреши башталат. Арууке айткандай эле жылаңач, жылаңаяк, жылаңбаш бала Кошой бүгүн келет деп, жолун тосуп жүргөн болот. Экөө бири-бирин билишет. Бала чүкө сурап Кошойдун артынан ээрчийт. Кошой желип-жортуп бастырып, жол боюна бирден чүкө таштап басып жөнөйт. Бала терип баштап, экөө ат чабым жерге чейин барышат. Бала Кошойго чүкөлөрүндү батыра албай калдым, ал деп кайрылат. Кошой “Кана чүкөм” деп, шамдагайлык менен баланы оң билектен алат. Бала колундагы оң сака менен кандай гана дөө болбосун атчу экен. Баланын колундагы саканы сүрөттөөдө анын “замбиректин огундай”, “жазайыл мылтык тобундай” ок болуп ойрон салгандыгы айтылат. Ага эч бир баатыр туруштук бере алчу эмес экен. Кошой менен бала алышып калат. Бала орногон чынар терек болуп кубулат. Кошой жерди тээп тамыры менен сууруп алат. Аяр кара чаар кабылан, жолборс боло калат. Кошой жерге көтөрүп чапканда, ал жеңилгенин билдирип, көпкөк темир кийинген жигит боло калат. Кошой экөө эки күнү, бир түнү урушушат. Күңгөй аярдын жаны Кара суунун боюнда, Каңтар тоонун оюнда кара куш болот. Кошой дөө Күңгөй аярдын кол-аягын байлап, астындагы сары аттын соорусуна бөктөрүнүп алып жөнөйт. Күңгөй аяр андан сурайт: Сага окшогон далай дөөнүн жанын алдым эле, сен мени эмне кыласың? - деп сурайт. Кошой калың кара жыгачты аралап барып, ал жерден сүйлөшүп жаткан куштардын үндөрүн угат. Алар боло турган окуялар тууралуу аңгемелешшет. Таң атып, абдан жарык болгондо эки кара куш көрөт да, чаар бараңды бетке алып, кушту атат. Куштун бир бутуна ок тийип, жерге кулап түшөт. Күңгөй аяр Кошойго: “Жанымды кыйба”- деп жалынат. Кошой жарадар болгон куштун башын үзүп салат. Күңгөй аяр “Лайла малум” деп өлөт. Ошол учурда табиятта да кубулуш болот. Чакыр-чукур чаң болот. Кандай аяр өлдү деп, Калктын баары таң калышат. Ушул сыяктуу ишенимдер бүгүнкү күнгө чейин элдин арасында жашайт. Журт башы болгон адамдар же атактуу адамдардын айрымдары дүйнөдөн өткөндө, күн же ай тутулгандыгы тууралуу айтып жүрүшөт. Кошой баатыр менен кармашкан Күңгөй аяр бир жылаңач бала, бир дарак, бир кара чаар кабылан жолборс, бир көпкөк темир кийинген жигит болуп кубулат. Бул сыяктуу сүрөттөөлөр эпосто кеңири кездешет. Биз изилдөөгө алган макалада аярлардын экөөсү тууралуу изилдөө жүргүзүлөт. Бири-Күңгөй аяр, бири – Кубангер аяр. Ар биринин иш-аракеттери эпостун ичинен орун алган чакан жомок тариздүү. Кошойдун Билерикти бошотууга Кырмуз шааны көздөй бара жатканындагы жомоктук-мифологиялык окуялардын дагы бир көрүнүктүүсү Кубангер аяр менен болгон окуясы. Алардын ар биринин башталышы, окуянын өнүгүшү, чиелениши, кульминациялык чеги жана че-

чилиши бар. Бул чакан баяндардын башталышы Кошой баатырдын Жаангер кожонун өтүнүчү менен Билерикти издеп чыга турган болгонунда башталат. Кошойдун аялы Арууке жолдо кездеше турган аярлар тууралуу алдын ала айтат. Кошой Күнгөй аярды жок кылгандан кийин, арадан эки күн, эки түн убакыт өтөт да Кубангер аярга жолугат.

Кубангер аяр жөнүндө төмөнкүлөргө токтолсо болот. Кубангер аяр Оронгунун синдиси болот. Бул аяр аял Кошойго көп кызык сыйкырларды көрсөтөт. Кошойдун башка адамдардан айырмачылыгы Кубангер аны жеңе албайт, башкача айтканда сыйкырдын күчү менен төөгө айланга албайт.

Кошой Кубангерге жолуккан учурда аккан суунун боюнда терскен жеген төө жүрөт. Алардын жанында бир жеңин кийип, бир жеңин кийбеген, байкап караса күлүктүгү билинген аял жүрөт. Кошой да, Кубангер да бири-бирин билишет. Кубангер Кошойду ажал айдап келди деп, арсаң-арсаң күлүп кубанганын жашыра албайт. Ал Кошойдон тарамыш сурайт. Кошой да аяр аялдын куулук кылып жатканын билип, амалданып: “Атым үркөнчөөк, жакын келип чечип ал”- деп чакырып, аялдын колундагы чайдоосун алып алат. Экөө чайдоосту талашып, кармашып кетишет. Кубангердин күчтүүлүгү миң кишилик күчү бар Кошойду бир кишидей көрбөйт. Ошол учурда бир башкача кызык иш болот. Кошой экөө алышып жатканда Кубангер 16 жаштагы кыз болот. Аpsун окуп, дем салганда Кошойдун эки көзү жоголот. Кошой колун сунганда колундагы кумганы колдон түшүп, көлгө айланып Кошойдун белинен суу болот. Кумарайым баашанын (китепте ушундайча жазылган-А.Т.) жардамы тиет. Ал “Алооки акбар” деп дем салгандан кийин, абандын көзү ачылып, суу жок болуп, жер кургап калат. Кошой менен кыз 6 күн, 6 түн күрөш кылат. Кубангердин башында тогуз жүз, токсон сегиз балбандын күчү бар болот. Кошой кызды жеңет. Кыз Кошойго кайтарып жүргөн төөлөрү, айбан эмес адамдар экенин айтат. Алардын баары дөөлөр болгон. Алардын бири Кырымдан, бири Урумдан, бири ойроттон, бири Багдаттан, бири Мисирден, бири Шам Кудустан болот. Кубангер алты жашында апсунду билет. Аpsун деген сөз эпосто көп кездешет. Бул сыйкыр, көз байлоо дегенди түшүндүрөт. Аяр кыз кароолчулук да, элчилик да милдет аткарган. Жалгыз жарым жүргөн адамдар болсо, аларды төө кылып коюп, арбыныраак аскер болсо, көлгө чөктүрүп жок кылчу экен. Кандай мыкты адам болсо да анын башына акыр заман түшүрчү экен. Анын жаны Бадамдынын булагындагы аркарда болот. Ошол аркарды өлтүрө турганын билдинди. Эгер ал аркарды өлтүрсөң, мени да өлтүрөсүн. Төө болгон канча адамдын убалына каласың деп айтат. Кубангердин күч-кубаты кумганында болот. Кошойдон кумганын берүүсүн суранат. Кошойго мени аялдыкка ал деп суранат. Кошой Кубангерге кумган-

ды берет. Кыз өнөрүн көрсөтөт. Ал үшкүрүп тарамыштарга дем салганда, аркар, кулжа, кийик, куш баарысы болуп калат. Кумгандагы сууну куйган жерлерине бак өсүп чыгат. Алма, жүзүм, алмурут, алча, анар өсүп чыгат. Бактан кырк чыбык кыркып келип, кыдырата шиш кылып кагат. Аяр кыз үшкүрүп, дем салганда көз жоосун алган үй болуп калат.

Асты таштан-лаалдан,
Адам көрсө таң калган,
Сынын көрсө баары алтын,
Көргөндүн көөнү тоюлган,
Көөхардан накыш коюлган.
Үстүн көрсөң зумурат,
Адамзат караса,
Көз уялып жумулат.
Банжарасы алтындан,
Бар асеми артылган.

Алты бөлмө үй болду. Кубангер андан кийин алтын табакка туз салып, төөлөрдү чакырат. Бир жүз сексен төө баары чуркашып келишет. Аяр кыз апсун окуйт. Табактагы туздан ирмеп алган төөлөр адам кейпине келет. Алар адам кейпине келгенден кийин, Кошойдун астына барышып Кубангердин төө кылып салганын айтышып, ат-тону жок калгандарын айтышып наалышат. Кошой аяр кыздан дөөлөрдүн ат-тонун сурайт. Кубангер алардын жоготкондоруна кантип ээ болуша турганынын жолун айтат [4].

Аяр-Аяр экен акыр деп - (ар. эйяри сак, өнөрлүү, амалдуу):

1. Куу, амалдуу, шылуун, мытайым.

2. Сыйкырчы, дубакөй-өзгөчө күчтүү, анын жардамы менен өзү түрдүү кебете, түргө өтүүгө, кубулууга боло турган жана башкаларды да кубулга алуучу, айлана-чөйрө, жан-жаныбар, жаратылыка таасир этип, каалаганын болтуруучу сырдуу дубаны - атайын окууну билген адам. “Аяр” деген сөз негизинен ушул-сыйкырчы-дубакөй адам маанисинде пайдаланылат.

“Аяр – эпосто бардык иш колунан келген, дегеле билбегени жок сыйкырдуу касиети бар адам: “Актарга мылтык ондогун, Аярың болсо жоктогун” же “Аяр Култаң барганы, айтып кабар салганы” [2, 72-б.]. Аяр эпос боюнча кыргыздарда да, алардын душмандарында да болгон. “Манастын” варианттарында аяр деген сөз ар түрдүү мааниге ээ: коргоочу, сактоочу, сыйкыр, сыйкырчы, кандайдыр дубанын күчү менен өз каалаганын ишке ашырып алуу касиетине ээ болгон адам ж.б. Ал “Манас” эпосуна араб-фарсы адабиятынын таасири менен кирген. Аяр араб тилинде митайым, шүмшүк, эр жүрөк, бекерчи, ууру, уюштургуч деген маанини түшүндүрөт. Мисалы, орто кылымдарда аярлар Рудакиде, Ирандын эски тарыхый чыгармасы “Тарих-е Систанда”, “Саман аяр” деген XI кылымдарда жазылган фарсы дастанында ж.б. чыгармаларда чагылдырылып, чындык турмуштагы эле адамдар бол-

гон. Алар уурулук, каракчылыкты мамлекетке кызмат өтөө менен айкалыштырышкан. Ошентип, орто кылымдардагы Орто Азия аймагында тараган чыгармалар аркылуу кыргыз жомокчулары өздөрүнүн репертуарына акырындык менен киргизип отуруп, кийинчерээк “Манас” эпосунун нукура сиңип кеткен сөзү катары айтылып калган” [5].

«Аярлар» деген сөздү С. Орозбаковдун вариантынан издеп көргөндө 65 жолу кездешкенин байкадык. Аяр деген сөз андан да көп учурайт. Алар тууралуу «Ою терең аярлар», «Аярлардын баарысы, Кура көрүп бал ачты», «Ааламды бузган аярлар», «Өнөр билген аярлар» жана башка саптар эпосто кеңири кездешет. Кемек аяр, алты аяр, Култаң аяр, Байкөш аяр, Аяр кыз, Бадаң аяр, Аяр Ырдык, Бегүш, Байгүш, Шүмшөк, Арсалаң, Чүкүрүк аяр, Чыныш, Күнөм ж.б. көптөгөн аярлардын аттары аталат. Жогоруда Күңгөй аяр жана Кубангер аяр жөнүндө маалыматтарга

токтолдук. «Манас» эпосундагы бул тема изилдөөнү талап кылган темалардан деп ойлойм.

Адабияттар:

1. Христофорова О. Колдуны и жертвы. Антропология колдовства в современной России. - М., 2011
2. Мазалова Н.Е. Злой колдун: мифологизированной личности. Теория и практика общественного развития. - М., 2014. - №1.
3. Мазалова Н.Е. Русский колдун: герой, злодей. Труды Карельского научного центра РАН. - М., 2013. - №4.
4. Орозбаков С. Манас. - Б., 2010.
5. “Манас” энциклопедиясы. 1-том. - Б., 1995.
6. Айталиева Т.К. Описание пира устроенного в честь толкования сна в эпосе «Манас». / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2019. №. 6. С. 211-215.
7. Айталиева Т.К. Особенности описания образов эпоса «Манас». / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2017. №. 4. С. 193-195.